

SÍPOK ÉS NÉPEK AZ AVARKORI MAGYARORSZÁGON

Nyelvében él a nemzet, tartja a szólás, és él dalaiban, zenéjében, táncaiban is. Az ének, zene, tánc szoros egységéhez a beszélt nyelv szolgált alapot. Ezen a területen tapasztaljuk a legelszántabb hagyományőrzést, az idegen hatásokkal szembeni kérlelhetetlen ellenállást. Ezer év alatt sokszor változtattunk eszközeinken, ruhatárunkon a meg-megújuló divatok hatására, nyelvünk és folklórunk azonban máig megőrizte sajátosságait.

Népdaléneklésünk megtartotta szigorú egyszólamú (homofon) jellegét¹ annak ellenére, hogy a bennünket körülvevő népek énekére a polifónia jellemző. Népzeneink és táncaink markánsan különböznek a szomszéd népek és más indoeurópai nyelvű népek folklórájától.

Míg énekes zenénket a homofónia jellemzi, hangszeres zenénkben — ennek ellentétéként — a polifónia dominál. A furulyások kvint vagy oktáv párhuzamban szólaltatják meg hangszerüket, melyhez a torokból megszólaltatott ritmikus dünyyögés csatlakozik harmadik szólamként. A magyar duda három síppal működik: dallam, ritmus és basszus. Ugyanez a hangzása a tekerőnek, ami annak ellenére, hogy idegen portéka, hamar be tudott illeszkedni a magyar hangszeres hagyományba. A citerán csengő-bongó kísérőhúrok oldják a dallamjáték egyhangúságát, s a kobzosok, hegedűsök is belekapkodnak a szomszéd húrokba ugyanezen okból. Vonós együtteseink erősen ritmizált kísérőszólamára gazdag harmonizálás jellemző. Hangszeres zenénket tehát a melódia, harmónia és ritmika egységére, vagyis a zene teljességére való törekvés jellemzi. A magyar hangszeres zene hangzásában tehát a következő ellentétpár dominál: polifónia a dallamjátékban, homofónia a dallamzárlatnál.

Ismerünk ezzel ellentétes zenei gondolkodást is. A hagyományos balkáni népzene és az arab és más iszlamizált népek zenéjét a homofon hangzás hatja át. Általában ahány zenész van, annyian játsszák a dallamot. A harmónia és ritmika itt nagymértékben háttérbe szorul, a ritmuskíséretet dobokkal biztosítják. A hangzás: homofon dallamjáték, homofon zárlat.

A két zenei gondolkodás gyökeresen eltér egymástól, s a hagyományos zenei gyakorlatban nem is keverednek egymással.²

A régi korok zenéjéről azok a hangszerek adhatnak megbízható információt, amelyek e két eltérő zenei gondolkodás valamelyikére utaló jellemzőket hordoznak. Ilyenek a kettőssípok is. Hangnyílásaik számából, azok arányaiból, illetve pozíciójából nagy valószínűséggel megbecsülhető a rajtuk előadható zene.

Az avar korból szép számmal kerültek elő csont szárú szimpla- és kettőssípok, melyek segíthetnek az itt élt népek zenei gondolkodását megállapítani, majd annak alapján etnikumukat meghatározni.

Az antik kultúrákban gyökerező kettőssípokat két eltérő formában ismerjük. Az egyik típus a szalmasípval működő széttárt szárú, a másik a nádsípval megszólaltatott párhuzamos szárú

¹ Az egyszólamú kifejezés értelme az, hogy egy ember énekel. Ha ketten énekelnek, az már két szólam, ha hárman, akkor az három, és így tovább. Ha mindannyian ugyanazt éneklék, akkor azonos szólamú többszólamúságról van szó, ha nem ugyanazt, akkor eltérő szólamú többszólamúságról beszélhetünk. A két ellentétes éneklésmódra nincsenek kialakult, szabatos, magyar kifejezéseink. Lehetne együtthangzás és különhangzás, esetleg összehangzás és széthangzás ellentétéről beszélni, de ezek kissé mesterkéltnek tűnnek, ezért a továbbiakban a már jól bevált zenei kifejezésekkel élünk: homofónia és polifónia. Az egyik azonos, a másik eltérő szólamú többszólamúságot jelöl.

² Ez az ok annak, hogy a falusi citerazenekarok nem váltak igazán népszerűvé. A citera szólóhangszer, ami dallamjáték közben önmagát kíséri. A magyar zenei hagyományoktól idegen az együtt játszó azonos hangszerek homofon hangzása.

kettőssíp. Köztük nem csak formai, hanem hangzás és játéktechnikai különbségek is vannak. A korábbi típus — a széttárt szárú kettőssíp – polifon hangzású, míg az újabb típusú párhuzamos szárú kettőssíp hangzása homofon.

A ma ismert legkorábbi széttárt szárú kettőssíp-lelet a sumér Ur város királyszírjaiból került elő.³ Az ezüstmű készült sípszár egyik csövén négy, a másikon három hangnyílás volt. Ez a beosztás kizárja a homofon dallamjáték lehetőségét, egyszersmind nagyban valószínűsíti a polifon hangzást. (1. kép)

1. kép Sumér kettőssíp rekonstrukciója

Az egymástól azonos távolságra lévő hangnyílásokon öt egymás melletti hangból álló ún. pentakord hangsor szólaltatható meg.⁴ Az alaphang az összes hangnyílás bezárásakor szólal meg mindkét csövön. A kettőssíp hangzása ezek szerint: polifon dallamjáték, homofon zárlat. Korabeli ábrázolások és régészeti leletek tanúsága szerint ez a hangszer típus — a rá jellemző hangzással és játéktechnikával — évezredek óta használatban volt az ún. termékeny félhold térségében (2. kép).

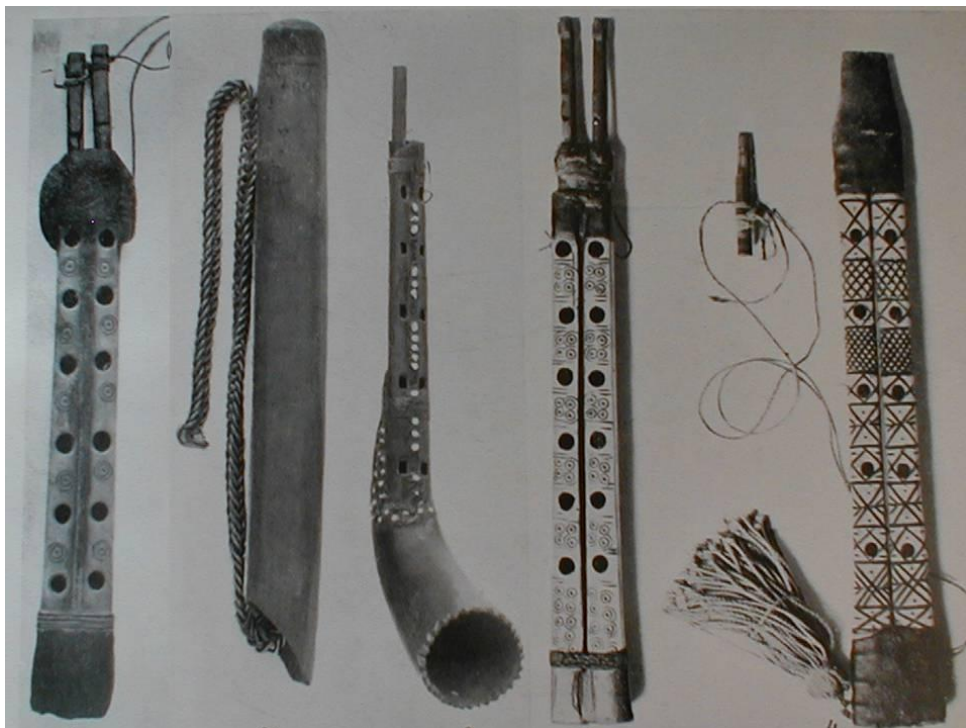

2. kép Kettőssípos Babilonból

³ Francis Collinson *The bagpipe* — The history of a musical instrument — London 1975 9. 13. o.

⁴ A síp csövei tíz hüvelyk hosszúak (25 cm.). A hangnyílások egymástól (csakúgy, mint az első hangnyílás a cső végétől) egy hüvelykre helyezkednek el. Szalmasípval megszólaltatva a következő hangsort kapjuk: dallamsíp — c', d', esz', f', g', kísérésíp — c', d', esz', f'.

A széttárt szárú kettőssípok továbbfejlődésével alakultak ki a tárogató és töröksíp-féle hangszerek.⁵ Az ókor végére a széttárt szárú kettőssípok korszaka lehanyatlott. A Kr. e. második évezred közepén új hangszertípus jelent meg és terjedt el széles körben, a párhuzamos csövű kettőssíp.⁶ Ezt nem a megszokott puha szalmasípval, hanem az újonnan felfedezett nagyméretű, kemény nádsípval szolgáltatták meg, ami indokolta a sípszár pozíciójának megváltozását. A nagyméretű nádsípok széttárt helyzetben nem férnek el a szájüregben, ezért az új síptípus két szárát szorosan egymás mellé kötözték (3. kép). Az új síp csöveire általában öt-öt hanglyukat fűrtak.⁷

3. kép Csont kettőssípok a Közel-Keletről (1, 3, 4,) és kettős nádsíp a Balkánról (2)

⁵A széttárt szárú kettőssípokból fejlődött ki az a nagy hangerejű hangszer, ami a töröksíp és tárogatófélék elődje. A megnövekedett hangerővel együtt járt a nagyobb levegőfogyasztás. Emiatt a két sípot már ketten fűjték külön-külön. Egyik a dallamot, másik a tartott hangokból álló kísérőszólamot játszotta. A dallamjátékosnak mindkét keze szabadon volt, így a sípra nyolc hangképző nyílást is fűrhettek, ami lehetővé tette a dallamsíp önállósodását. A kuruc korban még valószínűleg élt a két sípos alkotta együttes gyakorlata, ami visszaidézte az ókori kettőssípok – tárogatók hangzásvilágát.

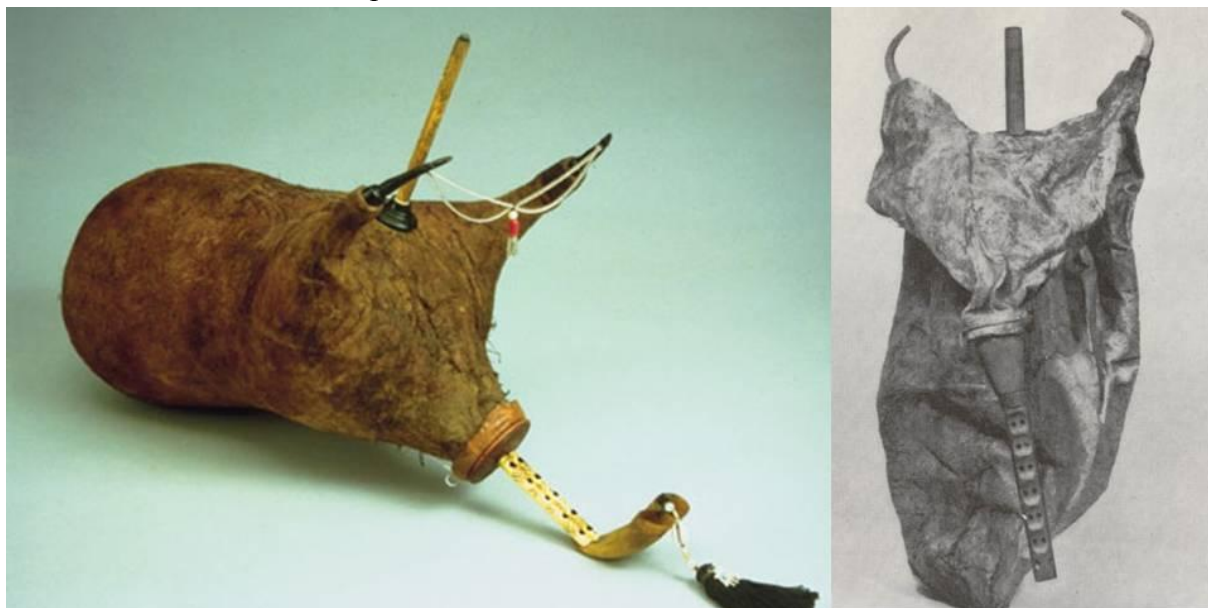
⁶A szakirodalomban az az általános vélemény, hogy a párhuzamos kettőssípok jelentek meg korábban. Ezt újabb kutatások nem támogatják. Vannak azonban arra utaló jelek, hogy a párhuzamos kettőssíp már a Kr. e. második évezredben megjelent Egyiptomban. (L. Picken *Folk musical instruments of Turkey* London 1975 519. o.) C. Sachs *Geist und Werden der Musikinstrumente* Berlin 1929 Tafel 20. 137 kép.A 19. dinasztia idejéből közül éppen maradt 4+4 hangnyílású (a legkorábbi állapotokra utaló) párhuzamos kettőssíp.

⁷A 3. képen látható csont kettőssípon hat hangnyílás van mindkét csövön. Az arab kettőssípon és dudákon megfigyelhető a szimmetriára való törekvés. A síp két csövét soha sem foglalják közös szarutölcsérbe. Vagy nem tesznek tölcser, vagy mindjárt kettőt, mindkét cső végére egyet. Ugyanezt tapasztaljuk a duda felszerelésénél. A teljes szimmetria érdekében a bőr természetes nyílásait betömik, és a közepére vágunk lyukat a fúvócső beszerelésére (4. kép 1). Az öt hangnyílású kettőssíp nekik már aszimmetrikus, hiszen az egyik kéz három ujjával mellett a másiknak csak két ujját veszi igénybe. Ez alól az Egyiptomiak kivételt képeznek. Itt van 5+5 hangnyílású és teljesen aszimmetrikus kettőssíp is (5. kép).

Hangsora ugyanaz a pentakord⁸ hangsor maradt, mint a korábbi széttárt szárú kettőssípoké, a zene azonban megváltozott. A rajta előadott dallam is, és dallamzárlat is homofon hangzásban jelent meg.⁹ Mivel a dallam egyszerre szólt mindkét csövön, megszűnt a harmonikus többszólamúság, ez a hangszer csak együtthangzásra volt alkalmas

A párhuzamos szárú kettőssípok legkorábbi írásos említését az ószövetségi Dániel könyvében találjuk, ahol II. Nabukodonozor zenekarának hangszereit sorolják föl. Ezt a kettőssípot sajátos, homofon hangzása alapján különböztették meg a másiktól, és az együtthangzás értelmű szimfónia névvel illették.¹⁰

Ez az ókori eredetű hangszer helyenként még napjainkban is használatban van változatlan formában, és tömlős kettőssípként egyaránt (4. kép). Elsősorban Észak-Afrika és a Közel-Kelet mohamedán országaiban találjuk, valamint az iszlamizált balkáni térségben, így Albániában, illetve a dalmát partvidéken.

4. kép Párhuzamos kettőssípok azonos tömlőhasználattal 1. Észak-Afrika, 2. Adriai tengerpart

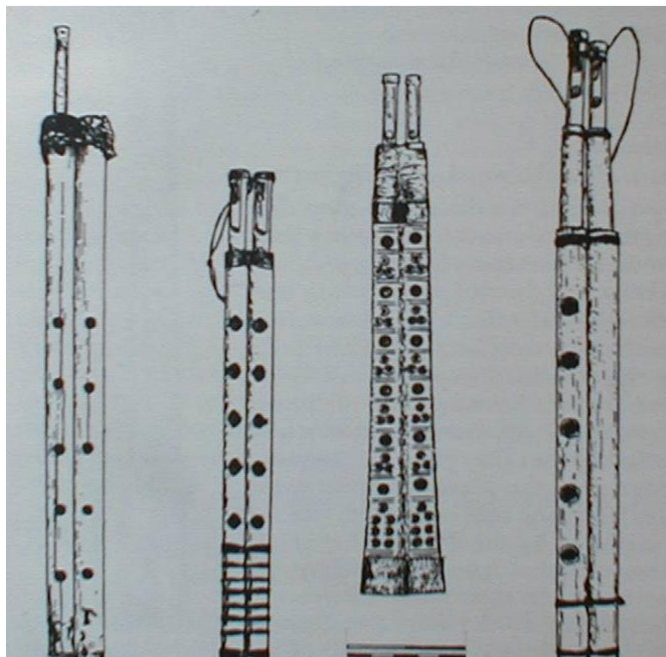
⁸ A pentakord és pentaton kifejezések nem cserélendők össze, bár mindkettő ötfokúságot jelent. Ha a hangsort egy hanglétrának fogjuk föl, akkor a pentakord hangsor olyan létra, aminek öt egymás melletti foka van. Ezzel nem lehet fölmenni a padlásra, vagy lemenni a pincébe, csak egy térben működik. A hangok száma nem növelhető. A pentaton viszont olyan létra, aminek hiányzik néhány foka, de nem egymás mellől. Ezzel közlekedhetünk a pincétől a padlásig, sőt kimászhatunk a tetőre is. Minden szinten újra érvényes az öt hang, oktávval mélyebben vagy magasabban. A hangok száma tehát tetszőleges.

⁹ Itt nem csak a zárt csövégek hangja, hanem az egyszerre nyitott hangnyílások hangja is együtthangzó volt, ezért a pentakord hangsor eléréséhez itt eggyel több hangnyílás volt szükséges. A cső végén megszólaló hang csak zárásra szóló ún. hangsúlytalan véghang, ami az alaphang funkcióra ebben a szerkezetben alkalmatlan. A teljes hangsor tehát az öt hangsúlyos hangot és a véghangot tartalmazza. A véghangok tehát az új síprendszer szükséges velejárói, ahogy pl. a többszobás lakásban van előszoba is, ahová először érkezünk, illetve távozáskor utolsóként hagyjuk el. E nélkül nem jutnánk be a lakásba. Mégsem számoljuk a szobák közé. A folyamatos hangzású sípok és dudák véghangja ilyen „előszoba” szerepet tölt be.

¹⁰ „... mihelyt halljátok a kürtnek, sípnak, cziterának, hárfának, lantnak, dudának és mindenféle hangszernek szavát...” Szent Biblia Dániel könyve 2. 3. Az eredeti szövegben szimfónia szerepel duda helyett. A párhuzamos kettőssípokból alakultak ki a későbbi bőrdudák, ezért több helyen a dudát a szimfónia név alakváltozataival jelölik pl. csimpolya, zampogna, tsambouna stb.

Az új síptípus azok körében lett népszerű, és vált elterjedté, akiknek nem volt korábbi kettőssíp-hagyományuk, s az új síp hangzása nem jelentett zenei szegényedést. Mások igyekeztek módosítani a nyilvánvalóan korszerűbb, de zeneileg visszaesést mutató kettőssípon, így számos eltérő típus alakult ki.

Valószínű, hogy már az ókori egyiptomiak kialakították azt a kettőssípot, melynek egyik csövén megszüntették a hangnyílásokat (5. kép 4), így azon a duda bordósípjához hasonló tartott hang szólt.

5. kép Nád szárú kettőssípek Egyiptomból (1-2-4), és csont kettőssíp Palesztinából (3)

A kísérősíp által harmonikus hangzás jött létre, ha nem is olyan gazdag, mint a tárogató kettőssípoké. A polifon dallamjáték és összehangzó zárlat ellentétpárja azonban ismét megjelent. Később a kísérősíp csövet meghosszabbítva oktávval mélyebben szóló kísérősíp alakult ki (6. kép). Az európai dudák nagy többsége hangzásban ezzel áll közeli rokonságban.¹¹

6. kép Bordósípos kettőssíp Egyiptomból

Az 5+5 hangnyílás-számú kettőssípokot úgy is lehetett módosítani, hogy az egyik cső hangnyílásainak csak egy részét szüntették meg, így a fennmaradó két vagy három hangnyíláson a dallam mellett kísérőszólam alakulhatott ki. Az általános gyakorlat szerint az öt hanglyukból hármat a jobb kéz, kettőt a balkéz működtetett, így jobbkezes tartásnál (amikor a jobbkezes helyezkedik el a sípszár alsó felén) az alsó három hangnyílást hagyták meg a kísérősípon (7. kép), balkezes tartás esetén az alsó kettőt.

¹¹ A balkáni dudák többsége ezzel azonos hangzású (bolgár, macedon gajda), az északi szláv dudák bordósípjá viszont két oktávval mélyebb az alaphangnál.

7. ábra Török duda viasztömítéssel átalakított jobb kezes sípszára

Egyiptomi leletek tanúskodnak arról, hogy már az ókorban kísérleteket folytattak a hagyományos hangzásvilág visszaállítására, ezért a síp egyik csövén gyantás viasszal betömtek három hangnyílást, így 5 + 2-es osztású kettőssíp alakult ki.¹² Itt a dallamhangok fele (a dallamsor felső három hangja) polifóniát alkot a kísérősíp hangnyílásának hangjaival. Az alsó két hang azonban – melyek egyike az alaphang – homofon hangzású, csakúgy, mint a csövek végén megszólaló hangsúlytalan véghang. Ez a hangszer már alkalmas volt az antik hagyományú hangzásvilág visszaidézésére.

AZ AVAR CSONTSÍP-LELETEK

Az eddig előkerült avar kori csontsípok három csoportra oszthatók:

- szimpla csontsípok
- azonos hangnyílás-számú kettőssípok
- eltérő hangnyílás-számú kettőssípok

A szlavóniai Bijelo Brdo kora-avarkori temetőjéből előkerült csontsíp-töredék a régészeti irodalomban erősen töredékes kettőssípként ismert.¹³ Ez azonban nem kettőssíp, hanem egy hat hangnyílású szimpla csontsíp, amelyet valamilyen okból kettétörve helyeztek az elhunyt kezébe. Ezzel az a látszat alakult ki, mintha a hangszer kettőssíp volna.¹⁴ A síp tehát majdnem teljesen megmaradt, csak a közepéből hiányzik egy kis darab, ami a kettétöréskor pattanhatott le. Egy daru combcsontjából készített rekonstrukción g' alapú dúr hexakord hangsor szólaltatható meg (8. kép).

A Bijelo brdoinál jelentéktelenebb, négy hangnyílású szimpla csont sípszárat találtak a hisztriai ásatások anyagában.¹⁵

Nádsípval megszólaltatott szimpla sípszár (nádsíp) a magyar néphagyományban jobbra csak gyermekjátékként ismert, a felnőttek hangszereként nem nagy múltra tekint

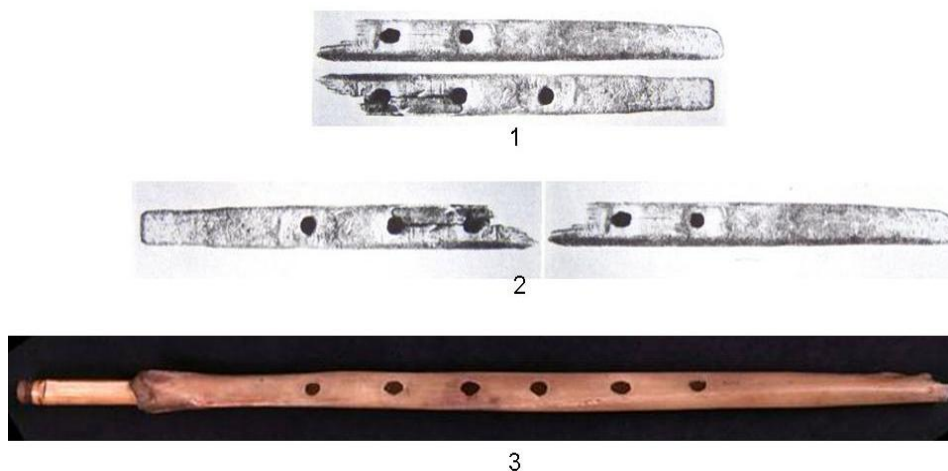
¹² Collinson id, m, 7. o.

¹³ Kovrig Ilona *Das awarenzeitliche Grabenfeld von Alattyán* Budapest Archeologia Hungaria (40) 174-176

¹⁴ Kozák József *Kettétört csontsíp-szár a Bijelo brdoi avar kori temetőben* Communicationes Archaeologicae Hungariae 1997. 195-203.

¹⁵ Kovrig id. m.174.o.

vissza. A hatlyukú nádsíp a 19. században új divatként, egyfajta népi klarinétként jelent meg a pásztorok körében.¹⁶ A délszláv és erdélyi román folklórban azonban kifejezetten jellemző. Itt a hatlyukú nádsíp, vagy ugyanolyan dudásípszár neve *karába*.

8. kép Kettétört csont sípszár Bijelo Brdoból (1-2), rekonstrukció (3)

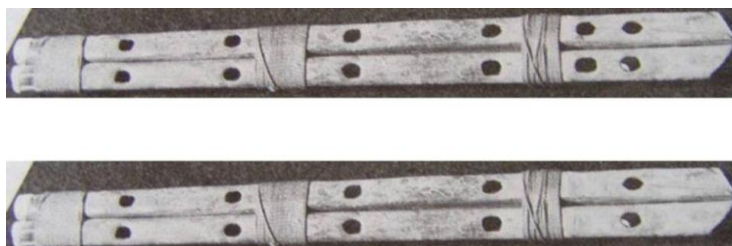
A Balkán térségben ennek a szimpla nádsípnak különböző névváltozataival találkozunk, így a románoknál *cărabă*, a szerbeknél *karabe*, vagy *karablica*. Nem nehéz ebben a névben a *kara* (fekete), és *aba* (avar) elemeket fölfedezni (*kara* + *aba* = *karába*), ami nagyban valószínűsíti, hogy a hangszer a „fekete avar” népnevet őrzi.¹⁷ Ez a megnevezés talán a más etnikumokkal nem keveredett, tiszta, vagyis fehér avarokkal szembeni megkülönböztetést szolgálja. Ismerve a szláv népek rendkívül eredményes asszimilációs térnyerését (pl. bolgárok, vagy eloroszosodott turáni, és finnugor népek tömegei, mai szlovák törekvések stb.) feltehető, hogy a *kara-abák*, vagyis fekete avarok népe szlávokkal keveredett avar etnikum volt, amely idővel teljesen felszívódott a szláv nyelvi közösségbe. Ez a népkeverék sajátos kultúrát hozott létre a Kárpát-medence délvidékén, illetve a Balkánon. Ennek nyomai máig kimutathatók a délszláv és erdélyi román folklórban. (Az egykori *kara-abák* utódai máig köztünk élnek. Szép számmal találunk ma is *Karába*, illetve *Garaba* családneveket.)

Az avar sípok többsége mindkét csövén öt hanglyukú un. teljes paralel kettőssíp.¹⁸ Mindössze egy van közöttük, a Felgyőn talált lelet, melynek mindkét csövén hat hangnyílás van (9. kép).¹⁹

¹⁶ Sárosi Bálint *Hangszerek a magyar néphagyományban* Planétás kiadó 1998. 98.

¹⁷ A *kara* szó a török nyelvekben feketét jelent, így indokolt volna a *kara-abák* török nyelvűségét feltételezni. A fekete holló hangját utánzó szó (*kara*, *koro*) azonban sokkal régebbi lehet, mint a ma ismert török nyelvek. A magyar nyelv is számon tartja a feketeség és a holló közti kapcsolatot (*hollófekete*), de nálunk egy újabb keletű kultúrászó helyettesíti ezt a fogalmat: a fekete. Ez véleményem szerint a legsötétebb napszakra utal, ami a nap nyugta, majd a nap este után következik: a nap fekete.

¹⁸ Az elnevezést az indokolja, hogy itt a párhuzamosság mind hossz-, mind keresztirányban fennáll. Azokat a párhuzamos kettőssípeket, melyek csövein a hangnyílások száma eltérő fél-paralel kettőssípnak nevezzük. A csontsípok használatának magyarázata lehet a megszokott, jó minőségű nád hiánya az új környezetben, de más ok is elképzelhető. Olyan területeken is készítenek ui. csont kettőssípeket, ahol rendelkezésre áll az *arundo donax*, a kettőssípok hagyományos alapanyaga. Anatóliában sasszárny csontból készítik a sípeket (Picken id. m. 319. o.) és a Közel-keletről is tudunk madárcsont sípokról (3. és 5. kép). A palesztinai csontsíp eszünkbe juttatja, hogy a középkori oklevelekben a jászokat a filiszteusokkal azonosították. (Szombathy Viktor és László Gyula szerk. *Magyarrá lett keleti népek* Panoráma 1988. 177. o.)

9. kép A felgyői kettőssíp eredeti, és rekonstruált változata. A nem kívánt hangnyílásokat valószínűleg viasszal tömték be.

Az 5+5 hangnyílású sípok hangzására a homofónia jellemző, ami a dallamjátékban és dallamzárlatban egyaránt megmutatkozik. Ennek használata tehát a magyarságtól idegen – de nem szláv – etnikumhoz köthető. Nem zárható ki olyan népcsoport megjelenése, akik bizonyos mértékű iszlám befolyás után települtek a Kárpát-medencébe. A nagy lélekszámú avar kori népességhez képest a csontsíp leletek száma olyan csekély (mindössze kilenc darabról van tudomásunk), hogy a többség etnikumának megítélésére alkalmatlan.²⁰

A harmadik típust, a két csövön eltérő számú hangnyílású, ún. félparalel kettőssípöt az avar kori leletek között mindössze egy példány képviseli, a jánoshidai temetőben feltárt csont kettőssíp (10. kép 3.).

A kettőssíp daru singesontjából készült, hossza kb. 175 mm. jobb csövén öt, bal csövén két kerekre fúrt hangképző nyílással, ami balkezes tartásról árulkodik. A szemből készült fényképen jól látható, hogy a mindkét csövön meglévő hangnyílások közül a baloldaliak néhány milliméterrel magasabban vannak. Az első és második hangnyílás közti távolság mindkét csövön azonos (32,5 mm.) ami kizárja a rosszul méretezés lehetőségét, ugyanakkor az azonos hangnyílások eltérő magassága – mint lényeges megkülönböztető jellemző – irányt mutat a rokon típusok keresése felé.

10. kép Avar kori kettőssípok a Magyar Nemzeti Múzeumból. 1-2 Alattyán, 3. Jánoshida

¹⁹ Valószínűleg hibásan fúrt síp. A kettőssípok hangnyílásai általában azonos távolságban vannak egymástól. A felgyői lelethez hasonlóan sehonnan sem ismerünk. Ha mindkét cső második hangnyílását betömjük viasszal, a többihez hasonló 5+5-ös kettőssípöt kapunk.

²⁰ Az eddig feltárt teljes paralel kettőssíp leletek: Alattyán (2 db.) Balatonfűzfő, Felgyő, Kunmadaras, Ószőny, Rácalmás, szegvár, tatabánya. Csajághy György *A felgyői avar síp zenei- és történelmi háttere* In: *Az őshazától Árpád honalapításáig* Kaposvár 1996. 119 – 192.

A kettőssíp alsó végéhez nagy valószínűséggel szarutölcsér csatlakozott, ami a csövek végének ferde befaragását is indokolta (11. kép). A dallamcsövön g” alapú moll, vagy semleges tercű pentakord hangsor szólal meg az alaphangnál nagyszekundddal mélyebb véghanggal. A kísérősípon a véghang és az alaphang mellett a dallamsor első foka is megszólaltatható. Hangzása: polifon dallamjáték, homofon zárlat.

11. kép A jánoshidai kettőssíp rekonstrukciója

Ez a kettőssíp már alkalmas a magyar dudajátékhoz hasonló ritmuskíséretes játéokra, így annak bizonyítéka, hogy a magyar hangszeres zenével messzemenően megegyező zenei gondolkodás már a 8. században létezett a Kárpát-medencében.

A jánoshidai kettőssíp kialakítása avatott készítőről tanúskodik. A hangnyílások száma és pozíciója nem hagy kétséget a felől, hogy már bevett gyakorlat szerint készült a sípszár. Annak ellenére, mindeddig egyedüli lelet nem tekinthetjük elhanyagolható szórványnak, társtalanságára valamilyen magyarázatot kell keresnünk. Egyik magyarázat lehet, hogy a jánoshidaihoz hasonló sípszárakat általában nem csontból készítették, hanem olyan anyagból (nád, vagy bodzacső), ami a föld alatt hamarosan elporlad. A Jánoshidán élő síposok a szomszédos Alattyánból vehették az ötletet csontsíp készítésére, természetesen azt már a saját hangzásviláguknak megfelelő hangolással elkészítve. Lehet azonban fordítva is úgy pl., hogy a nád, vagy bodzacsővű félparalel kettőssípok gazdagabb hangzása talált utat a csontsíp készítőik felé. Valószínű tehát, hogy a jánoshidai típusú kettőssíp jóval nagyobb számban volt jelen valamilyen, eddig ismeretlen formában.

5+2-es hangnyílású kettőssípot mint már említettük, az ókori Egyiptomban is találunk. Ez az avar síp előképének tekinthető, kialakításában azonos hangzásigény játszhatott szerepet.

Kortárs anyagban találkozunk hasonló beosztású balkezes sípszárral az Égei-tengeri Kükládok szigetsoporthoz tartozó Tenos szigetén.²¹ A hangzásbeli rokonság itt is elképzelhető. Szintén találkozunk 5+2-es balkezes sípszárakkal az anatóliai dudák sípszárai között.²²

Az előbbieket jóval meghaladó mennyiségben találjuk a jánoshidai síp rokonait a Középső-Volga vidék népeinél: a cseremiszeknél, baskíroknál és csuvasoknál.²³ Az itt használt hólyagtömlős dudák sípszára azért is figyelemre méltó, mert ugyanúgy mutat rokonságot az avar síppal, mint a magyar dudák sípszárával.

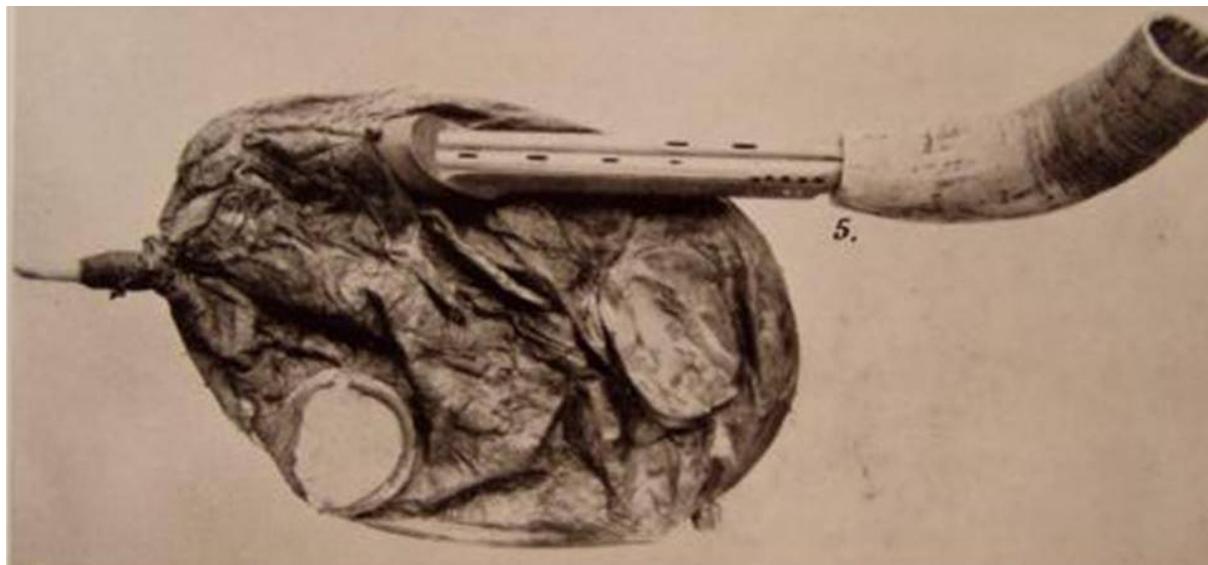
A Volga-vidéki hólyagduda két sípja egy favályúban fekszik, aminek felső kúposra faragott vége a hólyagtömlő oldalán vágott kerek nyílásba beszorítható. A favályúban elhelyezkedő csöveket újabban rozsdamentes acélból készítik, korábban azonban a darucsont használata

²¹ Fivos Anoyanakis *Greek popular musical instruments* Athens 1979. 181. o

²² Picken id. m. 529.o.

²³ Iljuhin J. A. *Muzikalnaja kultúra csuvasii* Csebokszári(é. n.), Nyikiforov P. I: *Mariiske narodnie muzikalnije instrumenti* Joskar-Ola 1959., Bartha Dénes id. m. Bartha szerint ezt a dudatípust a mordvinok is használták.

volt általános.²⁴ A sípszár azonos hangot adó hangképző nyílásai közül a kísérősípon lévők kissé magasabban vannak. Az eredetileg 5+2-es balkezes sípszár dallamcsövének első hangnyílása a cső oldalára került, így hangoló nyílásként funkcionál (12. kép). Az alaphang itt hangsúlytalan véghangként szólal meg. A játéktechnika jellemzője a dallamjátékkal párhuzamosan szóló folyamatos ritmuskíséret. Hangzása: polifon dallamjáték, homofon zárlat.

12. kép Volga-vidéki hólyagduda (Bartha)

A Volga-vidéki duda sípszárát a jánoshidai lelettel összehasonlítva a következő analógiák tapasztalhatók:

- darucsont csövek használata,
- mindkettő eredetileg 5+2-es balkezes sípszár,
- az azonos hangot adó hangnyílások eltérő magasságban vannak,²⁵

A magyar duda sípszárával az alábbi egyezéseket figyelhetjük meg:

- favályús sípszár-szerkezet,²⁶
- balkezes tartás (magyar dudásoknál is gyakori),
- a dallamsíp első hangnyílása oldalsó hangoló nyílássá módosult,²⁷
- hangzásazonosság, — ritmuskíséretes játéktechnika.

A felsorolt analógiák értékét nagyban növeli az, hogy ezek döntő többsége kizárólag a Volga-vidékre és a kárpát-medencére jellemző.

A mai Volga-vidéki hólyagdudák (13. kép) és a magyar duda szoros szerkezeti, hangzás és játéktechnikai rokonsága alapján feltételezhetjük, hogy a hetedik-nyolcadik századi betelepülők már ismerték és használták a hólyagdudát mind a Volga-vidéken, mind a Kárpát-

²⁴ Dr Oleg Geraszimov Joskar-olai népzenekutató személyes közlése. Újabban a szigorú környezetvédelmi törvények lehetetlenné teszik a darucsont beszerzését, pedig — mint mondja — annak sokkal szebb hangja volt. (Nemzetközi Dudásfesztivál Strakonice 2000.)

²⁵ Ezt a hólyagtömlő használata indokolja. A tömlőt két tenyér között kell szorítani, ezért a két tenyér nagyjából egymással szemben helyezkedik el. Ennél a tartásnál az alsó hangnyílásokat csak ferdén lehet átérni (lásd ..kép). Ezt a ferdülést a hangnyílásoknak követniük kell.

²⁶ Kozák 2001. 377-397.

²⁷ Kizárólagos Volga-vidéki — Kárpát-medencei azonosság! Ehhez hasonló megoldást sem Európából sem Ázsiából nem ismerünk. Ez már önmagában bizonyítja a két térségben használt dudák közös eredetét.

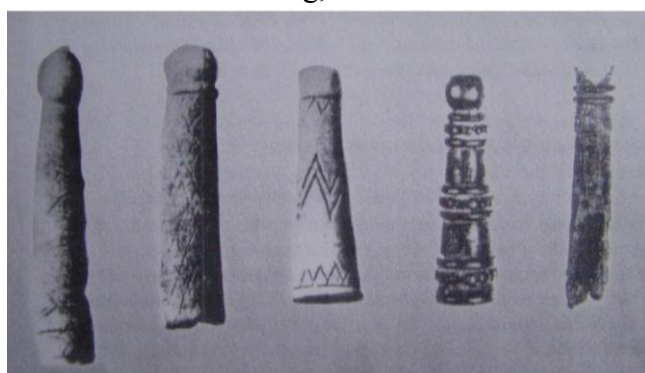
medencében, ami arra ösztönöz, hogy az avar kori régészeti leletek között hólyagdudára utaló nyomokat keressünk.

13. kép Cseremiszi hólyagduda

A hólyagduda szerkezete egyszerű. A hólyag egyetlen természetes nyílásába kerül a rendszerint csontból készülő befúvó cső.²⁸ A nedves hólyag száradáskor rászorul, így nem szükséges a csont csövön körbefutó árkolást készíteni. A hólyag oldalán kerek lyuk van vágva, amibe egy fából faragott kúpos végű vályúszerű szerkezet beszorítható. Ebben a vályúban fekszik egymás mellett a kettőssíp két szára. A sípszár alsó végéhez szarutölcsér csatlakozik.

A hólyagdudához felhasznált anyagok többsége hamar elporlad a föld alatt, csupán a csont fúvóka fennmaradására lehet számítani. Ilyen csont csövekből egy szatyorra valót találtak avar kori sírokban (14. kép). Sokáig iszákvégnak, kumisztömlő szópókájának tartották ezeket a szépen faragott, díszített vagy remekbe esztergályozott csont csövecskéket. Valószínűbb azonban, hogy hólyagduda fúvókái. Erre utal a csöveken az árkolás hiánya, ami csak száraz tömlőhöz való csatlakozást tesz lehetővé (szükség esetén csirizes tömítéssel). Nedves tömlőben ezek a csövek nem maradnának meg,

14. kép Csont csövecskék késő-avar kori sírokból. Valószínűleg hólyagduda fúvókái.

A fúvókák felső végének kiképzése — a mai dudák fúvókáival azonos módon — lehetővé teszi a tömlő foggal való megtartását. Egyiken-másikon jól látható rágásnyom mutatkozik. A

²⁸ A hólyag szűk nyílásába vastag facső nem férne bele, a nádcsövet pedig a zenész összeharapná. A vékony csontcső ezért ideális. A csontfúvóka olyan mértékben vált megszokottá, hogy a hólyagtömlőt felváltó állatbőr tömlős dudákban is azt találjuk. Baines id. m. 36. 38. 49. o. Picken id. m. 533. o.

jánoshidai népesség dudahasználatára utal a kettőssípon kívül a csont fúvókák jelenléte is a régészeti anyagban.²⁹

A kis csontcsövecskék az avar kori Magyarország egész területén megtalálhatók, szemben a délvidékre lokalizált szimpla sípokkal, illetve a zömmel alföldi és vízparti elterjedésű csont kettőssípokkal.³⁰

Mindez azt jelenti, hogy az avar kori népesség döntő többsége ehhez a „csontcsövecskés” etnikumhoz tartozik. Bár a csont fúvókák kutatása még a legelején tart, annyi már megállapítható, hogy ezek az eszközök kb. fele-fele arányban férfi, vagy nő, illetve fiú, vagy leány sírjából kerültek elő.³¹ A régi korokban nem volt szokatlan, hogy nők játszanak hangszereken, így kettőssípon is, de ezek rendszerint hivatásos zenészek voltak. Az avar sípok és csontcsövecskék egyszerű köznépi sírokból kerültek elő, használóik nagy valószínűséggel pásztorok voltak. A kettőssípok és dudák ősidők óta a pásztorok hangszerei. Nagyobb állatlállományt nyilván férfiak őriztek, kisebb nyájuk mellett elég volt egy gyermek is.³²

A hólyagdudákat a cseremiszek *süvír*nek, a csuvasok *sápár*nak nevezik. Mindkét névalak hangzása közel áll a szabír népnévhez. A szabírokat a magyarság egyik jelentős összetevőjeként ismerjük, akiknek emlékét a Volga-vidéken nagyszámú földrajzi név is őrzi.³³ E mellett bizonyíthatóan nagy számban kerültek a Volga-vidékre magyarok is. Nevüket mescser, mecser stb. alakban őrizte meg az ott élő népesség.³⁴ Baskíriában magyar helységneveket találunk a 9. századi magyarság kultúrájára utaló régészeti leletekkel (pl. Bolse Tarhany — *Nagyvárkány*, Bolsije Tigani — *Nagytihány*). Mindez kellő magyarázattal szolgál a mai Volga-vidéki és Kárpát-medencei dudahagyományban fellelhető vaskos azonosságokra. A volgai típusú hólyagduda avar kori jelenléte pedig arra utal, hogy a hangszer mindkét térségbe eljutott már a nyolcadik században, egy vélhetően közös területről. Jelentős népvándorlás kezdődött ebben az időben a Kaukázus előteréből, melynek elindítója az iszlám viharos, kérlelhetetlen terjeszkedése volt. A szabírokat pedig a rájuk települt és a teljes uralmat átvevő kazárok kényszerítették a zsidó vallás felvételére, vagy emigrációra.³⁵ A Kaukázus előteréből szétáramló népek (avarok, szabírok, magyarok, onogurok stb.) a Volga-könyök, az Al-Duna, valamint a Kárpát-medence térsége felé vették útjukat.

²⁹ Erdélyi István *A jánoshidai avar kori temető* Régészeti füzetek 1958. XXXIII tábla 14-15.

³⁰ Hátra van még a csontfúvókák elterjedési területének teljes feltérképezése, de az már bizonyos, hogy a Kisalföldről is kerültek elő ilyenek. Tomka Péter *Avarok a Kisalföldön* in: Régészeti barangolások Magyarországon Szombathy Viktor szerk. Panoráma 1983 159. o. és *Kis avar néprajz* in: Az őshazától a Kárpátokig Panoráma 195 302. o.

³¹ Az Alattyáni temető 447. sírjának síposa is nő volt. A további kutatás tárgya az, hogy vannak-e a csontcsövek közelében olyan eszközök, amelyek dudával lehetnek kapcsolatosak. Ilyen lehet pl. a „saskarom”, amit a hangoláshoz használt méhviasz piszkálásához használnak, vagy az azt helyettesítő fémeszköz, horog, vagy kampó.

³² Kettőssípot fúvó legeltető gyermek fotóját közli Picken (facing page) a török-szíriai határ mentéről. A kettőssípok fúvása nem a pásztor szórakozását szolgálta, hanem állandó jelzést adott le a külvilág felé, hogy ti. az adott nyájnak az ember a gazdája. E nélkül rendszeres lett volna a nemkívánatos összecsapás a nagyragadozókkal. Folyamatosan szóló harmónikus melódiát csak az ember képes létrehozni, ezáltal jelenlétét már messziről tudathatta. A sípokat fújni egyébként kellemesebb, mint egész nap hangosan énekelni, vagy kiabálni. A kettőssípoknak tehát jelentős szerepük volt a pásztorkodás kialakulásában.

³³ Tapar, soper, sabir, sibir, sébér, sabar stb. Patkanov *A szabírok nemzetisége* 1909 Ethnográfia XX. 337-385.

³⁴ Götz László *Keleten kél a nap* Budapest 1994 Püski kiadó 614-615. o.

³⁵ Arab források szerint (Maszúdi) a kazárok magukat szabírnak nevezik. Ez úgy képzelhető el, hogy maga a nép szabír, de rajtuk a kazárok uralkodnak. Ilyenre ma is találunk példát: az Ipoly menti falvak őslakos népe ma hivatalosan szlovák állampolgár, de magukat mégis magyarnak tartják.

A Kaukázus védett térségében élő keresztény népeken kívül rövid időn belül iszlám alattvalóvá lett a Nyugat-ázsiai sztyeppék valamennyi népe, beleértve az összes turáni rokon népünket. A mohamedán vallás felvétele pedig egyet jelentett a nyelv, a kultúra és minden nemzeti jelleg — származástudat, történelmi hagyományok stb. — feladásával.

A Volga-vidék részben, a Kárpát-medence teljes mértékben mentesült az iszlám befolyástól, így a két térség dudahagyománya fennmaradhatott. A Volga-vidéken az avar korig visszanyúló változatlan formában, nálunk pedig az itt töltött évszázadok alatt megjelenő európai hatásokkal gazdagodva (bordósíp használat, nagyobb hangterjedelem).

A magyar (szabár) duda mindkét térségben megőrizte azt az egyedülálló jellegzetességet, ami minden más dudatípustól megkülönbözteti, hogy ti. a zenei teljesség három dimenzióját: a dallamot, a harmonikus összhangzást és a ritmust egyedül, egyidejűleg létre tudja hozni.

A duda legkorábbi európai megjelenését a zenetudomány a 10-11. századra teszi, az avar dudák ezt jó párszáz évvel megelőzik. A hólyagduda is azok közé a kultúrkinccsek közé tartozik tehát (mint pl. a vaskengyel), amelyekkel a turáni népek (szkíták, hunok, avarok, magyarok) ajándékozták meg Európát.

Az avar kori dudák moll pentakord hangrendszerű repertoárja ősi gyökerekre nyúlik vissza, s a rokon népek körében mindenütt elterjedt. Továbböröklődött és napjainkig fennmaradt a magyar dudások jellegzetes instrumentális rögtönzéseiben, az ún. duda-aprájában, és megőrződött szöveges formában gyermekdalaink között (pl. Kis kece lányom, Szegény legény vagyok én stb.).

Az avar kori Magyarország népei között tehát a délvidéken szlávokkal keveredett vegyes etnikumot feltételezhetünk, a szimpla csontsípókat. Az idegen hangzású kettőssípó népesség lélekszámát nehéz volna megbecsülni, hiszen pl. az alattyáni nagy avar temetőben a kettőssípók mellett hólyagdudára utaló csontfúvókákat is találtak férfi és női sírokban egyaránt, ami legalább két eltérő etnikum együttélésére utal.

Az egész térség többségi etnikumát azonban a „csontfúvókások” népe alkotja, amelyet a magyarral egyező zenekultúrája miatt magyar anyanyelvűnek feltételezhetünk.